

A gyümölcsfajtanevek történeti vizsgálata

1. Téma

Készülő doktori disszertációm témája: a Magyarországon honos gyümölcsök és fajtáik neveinek szótári formában való feldolgozása és a nevek különböző szempontú elemző vizsgálata. Eddigi dolgozataimban is foglalkoztam növénynevekkel: a hangutánzó, onomatopoetikus eredetű, indítékú növénynevekkel, majd LENCSESZ GYÖRGY 16. századi orvosi könyvének a növényneveivel.

A doktori dolgozat témáját — témavezetőm, Kiss Jenő tanár úr segítségével — a gyümölcsök megnevezéseinek vizsgálatára szűkítettük. Ezeket tervezem a legkorábbi előfordulásaiktól a mai pomológiai nomenklatúra kialakulásáig végigkövetni. A munkának több célja és haszna is lehet. Egyrészt e szókészletnek a történeti és etimológiai szótárak által kevésbé feldolgozott részének a leírására vállalkozom. E szócsopotról ugyanis (kivéve a szőlő- és az egzotikus gyümölcsneveket) összefoglaló nyelvészeti munka még nem született, csak szófejtések (pl. MELICH 1917). Dolgozatomban végigkövetném a gyümölcsnevek kialakulásának, gyarapodásának, gazdagodásának a folyamatát. Érdekes kérdés lehet, hogy a gyümölcsneveknek milyen változatai vannak időben és térben (esetleg megfigyelhető-e különbség a névadásban fajtánként); illetve kimutathatók, leírhatók-e névtípusaik, milyen névminták analógiájára jönnek létre újabb nevek. E speciális szócsoport — több szempontú egységes elemzése révén — alkalmas lehet a (mereven ugyan nem szembeállítható) természetes/népi és mesterséges/hivatalos névadás közötti különbségek és egyezések, valamint a közöttük lévő kapcsolatok, összefüggések vizsgálatára. A korai időszakban a népi és a mesterséges nevek elhatárolása nehezebb, de kezdetben valószínűleg a természetes névadás volt a jellemzőbb (bár már nagyon korán megjelentek az első tükörfordítások is, lásd pl. SzikszF.). Később, főleg a 19. századtól inkább mesterséges nevek jöttek létre, és ezek jutottak és jutnak el a gyümölcsstermesztőkhöz vagy a kiskertekbe. Természetesen népi nevek is bekerülhettek a hivatalos terminológiába, ahogy a mesterséges vagy idegen nevek is népszerűvé válhatnak, folkorizálódhatnak.

Kik és milyen szempontból foglalkoztak hasonló jellegű szócsoport jellemzésével? VÖRÖS ÉVA déligyümölcsök magyar neveit (1996), RÁCZ JÁNOS szőlőneveket (1997), GREGOR FERENC népi gombaneveket (1973) vizsgált. Állatnevekről készült munkák is érdekesek lehetnek számomra módszertani szempontból,

ilyenek pl. KISS JENŐnek a magyar és az egzotikus madarak magyar neveiről készült munkái (1984, 1985).

2. A szócsoport meghatározása, a vizsgálat időhatárai

Vizsgálatom tárgya a Magyarországon honos gyümölcsfajok és fajták nevei. Mit jelent ez? A *gyümölcs* szó jelentésén 'növényeknek ált. nyersen fogyasztott termését' értem (ÉKsz.²).

A faj és a fajta meghatározását a növénytan oldaláról kell megközelítenem. A növényrendszertan klasszikus alapegysége a faj (species) (pl. *alma*), de léteznek faj feletti és faj alatti (fajon belüli) kategóriák is. A termesztett növények vagy kultúrnövények (így a gyümölcsök többsége) esetében a faj alatti legfontosabb alapegység a fajta (cultivar) (pl. *Beregi sóvári*, *Nemes sóvári*). A faj és a fajta között is léteznek különböző kategóriák, mint pl. a fajtakör és a fajtacsoport (pl. a sóvári almák csoportja). Tehát ezek a fogalmak (fajta, fajtakör, fajtacsoport) a mesterségesen, nemesítői tevékenységgel létrehozott növényekre vonatkoznak, a vadon termőkre nem (PRISZTER 1986: 13).

A fajtanevek — előreláthatólag — nem fognak mind bekerülni a feldolgozandó nevek közé, megfontolandó ugyanis, hogy a nyelvújítási nevek azon részét, melyek nem kerültek be a használatba, csak egyszer-kétszer szerepeltek egy-egy munkában, elvessem; ahogy a mai pomológiaiakban előforduló, csak szakemberek által ismert (gyakran idegen és nehezen kiejthető szavakat vagy számokat tartalmazó) neveket is. Ennek eldöntése későbbi (és bizonyára sok fej-törést okozó) feladat, egyelőre minden adatot felveszek. A szőlőfajták neveit sem vizsgálom, mert azok változatosságuk, számuk miatt meghaladnák a dolgozat kereteit, illetve mert a szőlő rendkívüli népszerűsége, sokféle felhasználása miatt a gyümölcsök között és a pomológiaiakban is kitüntetett helyet foglal el, külön szakkönyvek tárgyalják.

Meggondolandó, hogy a fajok megnevezéseit (pl. *alma*, *körte*, *szilva*) kizárjam-e a vizsgálatból: egyrészt mivel ezeket történeti és etimológiai szótáraink is részletesen dokumentálják és tárgyalják, másrészt mivel ezek a szavak különböznek a fajtanevektől szemantikai tartalmukat, szerkezetüket, etimológiájukat tekintve is. A fajták nevei szinte a szemünk előtt alakultak ki (ez a források alapján jól követhető, illetve párhuzamba állítható az egyes gyümölcsfajták történetével, Magyarországra kerülésüktől vagy kitenyésztésüktől vagy őshonosságuktól függően), a fajnevek többsége ezzel szemben jóval régebbi. Viszont vizsgálatuk mellett szól, hogy a gyűjtés időbeli határai így jelentősen kitágulnának, hiszen a legkorábbi nyelvemlékektől, szórványemlékektől kezdve említve vannak, főképpen fanevekben és helynevekben. A helynévtörténészek számára is fontos lehet növény- és gyümölcsneveknek a helynevekben való előfordulásának a dokumentálása, hasonló témájú tanulmányt írt pl. GALLASY MAGDOLNA (1989); VÖRÖS OTTÓ (1989), PÉNTEK JÁNOS (1997), ZÁNTÓ EDINA (1998, 2001). HOFFMANN ISTVÁN is azt írja, hogy „a földrajzi köznevek, a növénynevek, a

népnevek, a régi személyneveink stb. megfelelő szintű feldolgozottsága igen nagy mértékben segítheti a helynév-etimológus munkáját” (2003: 158).

Az anyag körülhatárolásának másik szempontja pedig a gyümölcs magyarországi honossága. Az általam vizsgált szavak denotatívumai tehát olyan természetű és vadon élő gyümölcsök, amelyek hazánkban teremnek. Ezek a következők: alma, áfonya, berkenye, birs, cseresznye, csipke, dinnye, dió, egres, eper, eperfa, füge, galagonya, gesztenye, kajszibarack, kökény, körte, málna, mandula, meggy, mogyoró, naspolya, őszibarack, ribizli, som, sulyom, szeder, szederfa, szilva.

Vizsgálatom időbeli határai a fajták nevei esetében — az eddig átnézett anyag alapján — a következőképpen alakulnak: a legkorábbi, valószínűleg már fajtanévi említés 1258-ból való (*Saarkwrtuel*, OklSz.), a 14. századtól kezdődően elvéve találunk adatokat, jelentősebb mennyiségű anyag viszont csak a 16. század végétől (1590, SzikszF.) mutatható ki. (A fajnevek többsége esetében természetesen nagyobb számban található korábbi adatok is.) Ha a nem köznévi előfordulásokat, tehát a helynevekben található, feltehetőleg gyümölcsfajta jelölő szavakat is bevonom a vizsgálatba, valamivel több és régebbi adathoz juthatok: így a legkorábbi 1145: *aprokwrthwel* (OklSz.), 1296?: *Weresalma* (OklSz.). A vizsgálat felső időhatárát a mai pomológiai és az élőnyelvi gyűjtés képezik.

3. A gyümölcsfajtanevek közszói vagy tulajdonnévi jellege

A köznévi MG. szerint „több egyforma dolog közös neve, mindig általánosítás eredménye”, míg a tulajdonnév „valakinek vagy valaminek a saját, külön neve”, „célja, szerepe az identifikáció” (127). Dionüsziosz Thraxra megy vissza ugyanis az a megállapítás, hogy a tulajdonnév egyetlen létezőt jelöl. NYIRKOS ISTVÁN szerint „a köznevek esetében az absztrahálás jut nagyobb szerephez, a tulajdonnevek funkcionálása során viszont a konkretizálás kényszere irányítja a kódoló-dekódoló tevékenységet” (1989: 294). J. SOLTÉSZ KATALIN írja, hogy „nincs két olyan egymással szembenálló, egymás ellentétéként felfogott nyelvi kategória, amelyek között ne lehetne átmeneti területeket kimutatni”, így „nincs éles határ a tulajdonnév és köznévi között sem” (1959: 461).

Ezen a határterületen helyezkednek el a tulajdonnévnek tartott márkanevek is, hiszen: „Ami a tulajdonnevek megkülönböztető, identifikáló szerepét és önkényes jellegét illeti, ezek a kritériumok az árunevekre tökéletesen ráillenek. (...) Nem alkalmazhatjuk azonban az árunevekre a tulajdonnévnek azt a jellemvonását, hogy egyedi létezőt jelöl.” (J. SOLTÉSZ 1959: 466). Ezen a határterületen állhatnak szerintem — a márkanevekhez hasonlóan — a gyümölcsfajtanevek is, mivel egyértelműen identifikálnak, hiszen például a sok (a hozzá nem értők számára végképp) hasonló almafajtát a név segítségével megkülönböztetik egymástól; viszont összefoglaló jellegű nevek (bár a tulajdonnév egyedítő funkciójának megítélése amúgy is problematikus kérdésnek tekinthető).

A szakirodalomban is találtam utalásokat a fajtanevek hovatarozására. HAJDÚ MIHÁLY azt írja, hogy a növény- és állatrendszertanban a fajták latin megne-

vezései a tudományszak kutatói számára tulajdonneveknek számítanak (és a többi ember számára miért nem?), viszont magyar megfelelőik már nem (ezek vajon miért nem?) (2003: 54), továbbá, hogy a „latin meghatározásaikat egyértelműen elfogadta a nyelvészet (helyesírás) tulajdonneveknek, magyar megfelelőik azonban még nem tekinthetők annak” (i. m. 149). PRISZTER SZANISZLÓ a márkanevekhez hasonlítja a cultivarok neveit — legalábbis létrejöttüket, önkényes voltukat és helyesírásukat tekintve —, mivel az jellemző rájuk, hogy „általában egy-, két-, néha háromszavas ún. fantázianevek (ritkábban betűszavak), olykor számjegyekkel is ellátva” (1986: 189). A modern kori fajtanevek létrejöttében valóban nagyobb szerepet játszik az önkényesség (de nem kizárólagosan), és a név gyakran nincs közvetlen kapcsolatban a denotátum tulajdonságaival, de a névrendszerbe — úgy-ahogy, illetve olykor, úgy tűnik, új névtípus megteremtésével — beleillik. Viszont a 19. századnál korábbi nevekre ez nem igaz, ezekre ugyanis általában erősebb motiváció és nagyobb vagy legalábbis más jellegű információtartalom jellemző. A gyümölcsfajtanevek egy része tehát „fantázianév” (kérdéses persze az is, hogy mit tekintünk fantázianévnek?), de csak az újabb koriak és a mesterséges keletkezésűek. Ezek talán tényleg közeli rokonnak tekinthetők a márkanevekkel, például abban is, hogy a cél a gyümölcs, az áru minél előnyösebb értékesítése, és ebben a megfelelő név is segíthet (vö. ehhez LACZKÓ–MÁRTONFI 2004: 221: a márkanevek létrejöttét „az tette szükségessé, hogy a gyártók megkülönböztessék egymástól a hasonló termékeket. A márkanev legfontosabb funkciója a termék identifikálása, valamint a fogyasztó tájékoztatása és befolyásolása”). A tulajdonnév emlékeztető és stilisztikai funkciója is megjelenik ezeknél a fajtaneveknél (pl. *Entz-féle rozmarin*).

PRISZTER a fajtanevekről megállapítja, hogy írásmódjuk mindig nagy kezdőbetűs (i. m. 190), az itt szereplő példái: *Késői Pándy* (meggy), *Korai besztercei* (szilva) (bár ezek nem tipikus fantázianevek, ellenben pl. a *Remény*, *Napsugár* típusú őszibaracknevekkel). Mindehhez hozzáteszi, hogy a magyar fajtanevek kisebb része nem fantázianév, hanem a fajnevekre hasonlít, ezért a fajnevekre jellemző helyesírási szabályok vonatkoznak rájuk (i. h.), tehát kisbetűsek. Mindenesetre a modern pomológiai szakkönyvek a gyümölcsfajták elnevezéseit (a magyart is, lásd HAJDÚ, i. h.) nagy kezdőbetűvel írják annak ellenére, hogy sem a grammatikakönyvek nem sorolják ezeket az elnevezéseket a tulajdonnevek közé, sem a helyesírási szabályzat nem említi a nagy kezdőbetűvel írandó szavak között.

Mind a márkanevek, mind a fajtanevek körében gyakori a jelentéstapadás, vagy HOFFMANN ISTVÁN helyenevekre kidolgozott rendszere szerint az ellipszis jelensége azokban a nevekben, amelyekben a második névrész fajtajelölő szó: pl. *Batul alma* > *Batul/batul*, *Jonathán alma* > *Jonathán*, *Szercsika alma* > *Szercsika/szercsika*, *Pónyik alma* > *Pónyik/pónyik*, *Sóvári alma* > *Sóvári/sóvári*. Az ilyenféle neveknél bizonyos esetekben nehéz megállapítani, hogy az *alma*, *körte* stb. része-e a névnek, illetve mindkét változatra előfordulnak adatok.

A tulajdonnév állhat több szóból, ezek akár különböző szófajúak is lehetnek, de együttesen maga a név a főnévi kategóriába sorolható, és ennek megfelelően todalékható. Mindez igaz a gyümölcsfajtanevekre is: pl. *Eleve érf alma* (PP.) vagy *Apro piros alma* (SzikszF.), sőt *Tót-piros* (Lipp.), *Gyógyi csíkos* (BERECZKI 1882: 308).

A fajtanevek szerkezeti jellegével összefüggésben meg kell jegyezni, hogy sok gyümölcsfajtanév tartalmaz tulajdonnevet, azon belül is helynevet (a régebbiek és az újabbak egyaránt, pl. *Besztercei szilva*, *Sóvári alma*, sőt *Beregi sóvári*) vagy személynevet (ezt inkább az újabb koriak, a 19. századtól, pl. *Orbai alma*, a régebbiek esetleg szent nevét az érési időre utalva pl. *Szentiváni alma*).

4. Az anyaggyűjtés szempontjai, források

Különböző korú és műfajú művek tartalmaznak gyümölcsneveket, forrásaim két legfontosabb csoportja: 1. nyelvészeti, 2. növénytani, ezen belül pomológiai (gyümölcstani) művek. (De például népdalban, szépirodalmi műben is találtam már számomra érdekes nevet, ahogy például régi orvosi munkákban és szakácskönyvekben is bőséggel előfordulnak ilyenek.)

4.1. Nyelvészeti források. Nyelvészeti forrásaim is többfélék: egyrészt történetiek, másrészt nyelvjárásiak. Az anyaggyűjtés fontos fázisa a nyelvészeti, azon belül a történeti anyag feldolgozása. Időbeli sorrendben eddig a következő szójegyzékek (BesztSzj., SchlSzj., SzikszF., Murm.), szótártöredékek és szótárak (BrassSzt., Cal., MA., PP., PPB.), illetve történeti szótárak (Gl., OklSz., NySz., SzT.) anyagát néztem át. E művek alapján valamennyire képet kaptam a legrégebről adatolható gyümölcsfajtanevekről, a jellegzetes névadási módokról. A nyelvjárásokban használatos fajtaneveket regionális és általános tájszótárakból, illetve — kis részben — élőnyelvi gyűjtés alapján a későbbiekben szándékozom összeállítani.

4.2. Pomológiai források. A gyümölcstani anyag természetesen jóval gazdagabb nevekben, mint a nyelvészeti. Az első rendszeres gyümölcstani mű LIPPAY JÁNOS nevéhez fűződik, aki 1664-ben írta „Posoni kert” című munkáját, melynek 1667-es harmadik része a „Gyümölcskert” címet viseli. Úttörő jellegű munka, számos új, itt először előforduló elnevezést tartalmaz, az előző forrásokhoz képest jelentős számú fajtanevet is. (A LIPPAY-mű után hasonló jelentőségű, terjedelmű, rendszerességű, kifejezetten pomológiai összefoglalás csak két évszázad múlva, már Linné rendszere szerint készült.) LIPPAY „Gyümölcsöskert”-jének a feldolgozása azzal a tanulsággal járt, hogy egyrészt ebben sok név visszaköszönt már például SZIKSZAITÓL vagy SZENCZI MOLNÁR ALBERTTŐL is; másrészt viszont a 20. századi pomológiai munkákba is jó pár név, ha némelyik kicsit megváltozott formában is, átöröklődött. A 19. század több szempontból jelentős változásokat hozott a gyümölcstani nomenklatúrában: egyrészt pomológiai, másrészt nyelvi tekintetben. Linné hatására lassacskán kialakultak, elterjedtek a tudomá-

nyos megnevezések formái, ez természetesen a magyar nevezéktanra is nagy hatással volt. A 19. században Nyugat-Európában rengeteg új gyümölcsfajtát kísérleteztek ki, terjesztettek el, ezek közül sok Magyarországra is eljutott (és ezek mind névre vártak). Mindezekkel összefüggésben nagy lendületet kapott, főleg Német- és Franciaországban, a gyümölcstani szakmunkák írása, sorra születtek a pomológiaiak, és ezek a magyar szakírókra is nagy hatást gyakoroltak. A nyelv változása szempontjából is fontos korszak a tárgyalt időszak. A 19. század két legjelentősebb rendszeres pomológiai anyagát ENTZ FERENC től a „Kertészeti füzetek” (1854–1859) és BEREZKI MÁTÉ több ezer nevet tartalmazó „Gyümölcészeti vázlatok” című 4 kötetes műve (1877–1887), mely mű nagyon gazdag névanyagának egy jó része ugyan nem maradt fenn, viszont jó pár általa létrehozott név máig használatos. Ezt a munkát a 20. századi szakemberek sokáig, kis túlzással mindmáig alapműnek tekintik, tekintették. A 20. század első felének legjelentősebb gyümölcstani összefoglalása ANGYAL DEZSŐ „Kertészeti munkái” közül a IV. kötet, a „Gyümölcismeret” (1926). ANGYAL BEREZKI művét vette alapul, azt szelektálta, illetve egészítette ki az új fajták neveivel. A legutóbbi időszak pomológiai összefoglalásai közül kiindulási alapnak TOMCSÁNYI PÁL 1979-ben megjelent „Gyümölcsfajtáink” című munkáját vettem. Ezt kiegészítettem később megjelent, egy-egy gyümölcsfajról vagy rokon fajokról írt művekkel (pl. SURÁNYI 2006), így a 20. század végén és a napjainkban használt fajtanevekről sikerült képet kapnom. E művek némelyike tartalmazza a mai hivatalos nevek régi szinonimáit is, ez a történeti anyag feldolgozásakor néhány esetben megkönnyítette számomra a név és denotátuma, illetve a nevek egymásnak való megfeleltetését. Még számos további forrás vár feldolgozásra: olyan 16–18. századi fűvészkönyvek, botanikai munkák, amelyekben gyümölcsfajtanevek is találhatóak (Beythe I. és A., Melius stb.), és 18. század végi, 19. századi kisebb pomológiai tárgyú tanulmányok, gyümölcsfajjegyzékek stb.

4.3. A fentiek mellett haszonnal forgattam RAPAICS RAYMUND „Magyar gyümölcs” (1940), SURÁNYI DEZSŐ „Kerti növények regénye” (1985) és „Régi magyar ellenálló gyümölcsfajták” (1988) című a gyümölcsök és gyümölcsfajták történetével foglalkozó művelődéstörténeti munkáit, illetve néprajzi forrásokat (Magyar Néprajz II. 2001). Ezek sokat segíthetnek a gyümölcs és a név azonosításában, a szinonimák közötti eligazodásban, vagy akár a névadás motivációjának, funkcionális-szemantikai hátterének a kiderítésében.

5. A feldolgozás módja, eddigi eredmények

Az eddig gyűjtött anyag mennyisége a feldolgozáshoz kialakított adatbázis rekordszámában meghatározva a következő: alma 820, birs 51, cseresznye 102, dió 55, egres 61, eper 102, gesztenye 36, kajsziparack 69, körte 646, málna és szeder 69, mandula 46, meggy 109, mogyoró 70, őszibarack 147, ribizli 56, szilva 378, egyéb gyümölcs 292, mindez összesen 3109. Ez a szám természetesen

nem 3109 különböző nevet takar, sok esetben ugyanaz a név (vagy annak a változata) szerepel különböző forrásokból. Adatbázisom a következő információkat tartalmazza: forrás, betűhív alak, címszó, névrészek, szinonimák, idegen nyelvű megfelelők, az elnevezés motivációja, az adat forráshelye, a gyümölcs származása, érési idő, a gyümölcs legfontosabb jellemzői, irodalom.

Az adatok feldolgozáshoz, elemzéséhez, szócikkekbe való rendezéséhez egy az anyag „adottságaihoz” jól illeszkedő leírási módot, osztályozási keretet kell választanom. A hasonló jellegű szócsoportok elemzői általában a névadási motiváció felderítésére és az elnevezés etimológiájára, illetve az etimológiai jelentés feltárására összpontosítanak, ám eléggé eklektikusak az osztályozási szempontok, ami a szócsoportok összehasonlítását is megnehezíti. Az a strukturális alapú, többszintű elemzési modell azonban, amelyet HOFFMANN ISTVÁN a helynevek rendszerének a leírásához alakított ki (1993/2007), és többen nemcsak helynevekre, hanem más névfajtákra (pl. személynevekre, intézménynevekre) is sikerrel alkalmaztak, úgy tűnik kezelhetővé teszi ezt a többszempontúságot, ezért úgy döntöttem, hogy a gyümölcsfajták neveinek elemzésére is megkísérelm felhasználni. A fentiekben bemutatam, hogy ezek az elnevezések miben hasonlítanak a tulajdonnevekre, így ezek a közös vonások is megerősítettek abban, hogy e modellt alkalmazzam. E leírási keretet bizonyos pontokon várhatóan a névcsoport jellegzetességei szerint kell majd módosítani.

6. A szócikkek felépítése

A szócikkek felépítésében a történeti-etimológiai szótárak elveit követem. Egy szócikkbe olyan nevek kerülnek, melyek között teljes morfológiai egyezés mutatkozik, azaz nincs egyetlen morfémanyi eltérés sem (erre látható példa a *Török Bálint* alma és szinonimái szócikkeiben). A szinonimák közötti eligazodást belső utalásokkal oldom meg. Felmerült annak a lehetősége is, hogy jelentések szerint rendezzem az anyagot, tehát hogy minden név, melynek ugyanaz a denotátuma, ugyanabba a szócikkbe kerüljön. Ilyen szócikkszerkesztési módra több példa is van hasonló szócsoportok esetében. Azért nem ezt a módszert választottam mégsem, mivel egy-egy névnek akár 5–10 vagy még több szinonimája is lehet, így a szócikkek terjedelme túl nagy lenne, és a szótár áttekinthetlenné, nehezen kezelhetővé válna. A címszavak elrendezésekor részben növényrendszertani szempontot is figyelembe kívánok venni (külön szerepelnének az almák, körték, szilvák stb. fajtáinak nevei), de a fajokon belül a betűrendet követem.

6.1. A címszó. Régi vagy nyelvjárási gyümölcsnevek esetében a megfelelő mai köznyelvi alakot próbálok megadni: pl. *Funtos alma* (Lipp.): *Fontos alma*. Vannak ún. központi szócikkeim, ezek címszava a gyümölcsfajta mai hivatalos neve, ha van ilyen: pl. *Török Bálint*. E szócikkek végén közlöm a gyümölcsfajta egyéb neveit, azaz a központi címszó szinonimáit. A többi névnél már csak a

központi címszóra utalok, az összes szinonimára nem. Az azonos alakú, különböző jelentésű neveket közös szócikkben mutatom be, számmal elkülönítve, a jelentés megadásával. A címszó után áll a jelentése. A jelentés megadásakor elsősorban a Tomcsányi-féle pomológiára hagyatkozom (1979): a gyümölcs legfontosabb jellemzőit (szín, íz, méret, érési idő) adom meg. Ha az adott gyümölcs ebben nem szerepel, akkor más forrást használok fel.

6.2. Az adatközlő rész. Itt található sorban az adat keletkezési éve, az adat betűhív formája és a forráshely. A tájnyelvi adatok gondolatjel után következnek, ezek esetében évszámot nem írok. Ha a címszó szövegkörnyezete fontos (itt található a latin elnevezése vagy szinonimája), ezt is közlöm álló betűkkel: pl. *vad alma* vel *saualu alma* (SchlSzj.).

6.3. Az etimológiai rész első egysége a szó keletkezéstörténeti meghatározása. Ezt követik a név használatával kapcsolatos információk (hivatalos, nyelvjárási stb.), majd a gyümölcsfajta származásáról, történetéről szóló néhány tudnivaló. Ha a források közölnek valamit a név magyarázatáról, ezt is idézem. Ha a név tükörfordítás vagy jövevényszó, megadom az idegen nyelvi megfelelő(i)t is.

6.4. Szinonimák. A szócikket a gyümölcsfajta vonatkozó egyéb nevek zárják. Az ezekre vonatkozó ismeretek megtalálhatók lesznek a szótárban a megfelelő címszónál.

7. Szócikkek

Az alábbiakban mintaként egy almafajta megnevezéseinek szócikkeit mutatom be.

Török Bálint 'sárga-piros héjú, kellemes savanykás ízű, téli almafajta' 1856: *Török Bálint* (Entz V, 40), 1979: *Török Bálint* (Tomcsányi 82).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. A név jelzője német minta alapján (vö. *Türkischer Weinling*), a *Bálint* pedig népetimológia útján jöhetett létre: *Weinling* > *Báling* > *Bálint* (EtSz. I, 257) (lásd *Báling alma*). A 20. századi pomológiák ezt az elnevezést használják az almafajta jelölésére. Régi fajta, sok szinonimával, Magyarországon talán a török kor óta ismert (BERECZKI 1877: I, 435). A fajta eredete bizonytalan: a neve alapján Rapaics német eredetűnek gondolja (1940: 197), SURÁNYI szerint német *Türkischer Weinling* neve kelet-mediterrán eredetre utal (1988: 5). A fajtanév idegen nyelvi megfelelői: régi német neve, illetve magyarországi német neve is *Türkischer Weinling* (BERECZKI 1877: I, 435); német pomológiákban CORDUSNÁL *Weinsürchen*, Bauhinnál *Weinling* (RAPAICS 1940: 197), a mai német pomológiákban *Roter Stettiner* vagy *Türkischer Weinling* (TOMCSÁNYI 1979: 82).

Szinonim nevei: **Borízú alma, Báling alma, Bálint alma, Bálint piros, Török alma, Török Bálint alma.**

Borízú alma 'sárga-piros héjú, kellemes savanykás ízű, téli almafajta' 1590: Pomum vinaceum: *Bor izó alma* (SzikszF. 33/451), 1594: *Bor Jzo almat* 'sa-

vanykás nyári alma' (SZT. I, 1014), 1604: Pomum vinaceum: *Borizó alma* (MA), 1708: Pomum vinaceum: *Bor-ízű alma* (PP. 5), 1732: *borizü* (...) *almafa* (SZT. i. h.), 1761/1808: *Borizü Almafánál* (i. h.), 1817: *borizu termo almafák* (i. h.), 1819: *bor izü almafa* (i. h.) — *bürüzü-alma* (MTsz.); *borézü ālma* (SzamSz.); *borizü alma, borizü alma, borizü óma, borizüāma* (ÚMTsz.).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett: a név előtagja RAPAICS szerint tükörfordítással jött létre, SZIKSZAI fordította a német *Weinling* alapján (1940: 197). E név különböző borizü gyümölcsöket (alma, körte) jelöl a németben (EtSz. I, 257). LIPPAY szerint is a gyümölcs „édes bor izü” (1667: III, 144). Utótagja az *alma* fajtajelölő névrész. Ez az elnevezés a legkorábbi az almafajta jelölésére, SURÁNYI szerint azonos LIPPAY *Báling almá*-jával és ENTZ *Török Bálint* nevű almájával (1988: 5). Nyelvjárásokban is használatos, bár feltehetőleg különböző, elsősorban izükben hasonló almafajták nevéként.

L. Török Bálint.

Báling alma 'sárga-piros héjú, kellemes savanykás ízű, téli almafajta' 1667: *Báling-alma* (Lipp.).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. A LIPPAYnál megjelenő *Báling* a német *Weinling* átvétele (RAPAICS 1940: 197). A német *weinling* 'in einigen genden ein name verschiedener fruchte von einem weinsäuerlichem geschmacke, als der weinäpfel, weinbirnen' (EtSz. I. 257). LIPPAY szerint két fajtája van: „Két féle: Eggyik nagyob, kinek fele fjezép piros, fele sárga, édes bor izü: újig-is fjezépén el-áll. A másodík aprób, sárga, es cfak néhutt vörös, fjavanyú: ez is igen fokáig el-tart; de mind à kettő fjem igen leves” (Lipp. 1667: III. 144). SURÁNYI szerint azonos a *Borizü almá*-val (1988: 5).

L. Török Bálint.

Bálint alma 'sárga-piros héjú, kellemes savanykás ízű, téli almafajta' *bálint-ālma* (SzamSz.), *bálintalma* (ÚMTsz.).

Szerkezeti változással keletkezett: mivel csak tájnyelvi adatai vannak, ezért nehezen dönthető el, hogy népetimológiával (< *Báling alma*), vagy redukcióval (< *Török Bálint alma*).

L. Török Bálint.

Bálint piros 'sárga-piros héjú, kellemes savanykás ízű, téli almafajta' *bálint-piross* (Szamsz.).

Valószínűleg szintagmatikus szerkesztéssel létrejött népnyelvi elnevezés. Gyümölcs színére utaló szavak a gyümölcsnevekben betölthetik a második névrész szerepét (vö. pl. *Asztraháni piros*, *Gyógyi csíkos*).

L. Török Bálint.

Török alma 'sárga-piros héjú, kellemes savanykás ízű, téli almafajta' *török ālma* (SzamSz.).

Szerkezeti változással, redukcióval keletkezhetett, előzménye a *Török Bálint alma* elnevezés lehetett. Csak népnyelvi adatát ismerem.

L. Török Bálint.

Török Bálint alma 'sárga-piros héjú, kellemes savanykás ízű, téli almafajta' 1877: *Török-Bálint alma* (Bereczki I, 435).

Kiegészüléssel jött létre, a korábbi *Török Bálint* elnevezés BERECKINÉL kiegészült a gyümölcsfaj megjelölésével.

L. Török Bálint.

PELCZÉDER KATALIN

Irodalom

- Angyal Dezső kertészeti munkái. IV. kötet. Gyümölcsismeret (Pomologia)*. Összeválogatta és sajtó alá rendezte MAHÁCS MÁTYÁS. Bp., 1926.
- BERECKZI MÁTÉ (1877–1887), *Gyümölcsészeti vázlatok I–IV*. Arad.
- BesztSzj. = Besztercei Szójegyzék. 1395 körül. Kiadva: FINÁLY HENRIK, *A besztercei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból*. Bp., 1892.
- BrassSzt. lásd Gl.
- Cal. = Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvavum. Lvdvni, 1585. Kiadva: *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rendezte MELICH JÁNOS. Bp., 1912.
- Éksz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.
- ENTZ FERENC (1854–1859), *Kertészeti füzetek*. Pest.
- GALLASY MAGDOLNA (1989), Növénynévi alapú régi településneveink. *MNyTK*. 183: 83–93.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.
- GREGOR FERENC (1973), *Magyar népi gombanevek*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- KISS JENŐ (1984), *Magyar madárnevek. Az európai madarak elnevezései*. Bp.
- KISS JENŐ (1985), *A pingvintől a kolibriig: Egzotikus madarak magyar nevei*. *NytudÉrt.* 120. sz. Bp.
- LACZKÓ KRISZTINA–MÁRTONFI ATTILA (2004), *Helyesírás*. Bp.
- Lipp. = LIPPAY JÁNOS, *Posoni kert I–III*. Nagyszombat, Bécs, 1664–1667. Faksimile kiadás. Bp., 1966.
- MA. = SZENCZI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarivm Latinovngaricvm. Dictionarivm Vngarico–Latinvm*. Nürnberg, 1604.
- Magyar néprajz I–VIII*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Bp., 1988–2002.
- MELICH JÁNOS (1917), Kálmán körte. *MNy.* 13: 241–2.
- MG. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.

- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901. Reprint: Nap Kiadó. Bp., 2003.
- Murm. = Lexicon Joannis Murmellii... Krakkó, 1533. Kiadva: *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Bp., 1896.
- NYIRKOS ISTVÁN (1989), A tulajdonnevek hírértékéről. *MNyTK*. 183: 290–4.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Bp., 1890–1893.
- Oklsz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar Oklevél-szótár*. Bp., 1902–1906.
- PÉNTEK JÁNOS (1997), A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. *MNyTK*. 209: 427–30.
- PP. = PÁPAI PÁRIZ FERENC, *Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum. Dictionarium Latino–Hungaricum. Dictionarium Hngarico–Latinum*. Lőcse, 1708. Tyrnaviae, 1762.
- PPB. lásd Gl.
- PRISZTER SZANISZLÓ (1984), *Növényneveink. Magyar–latin szójegyzék*. Bp.
- RÁCZ JÁNOS (1997), *Kétszáz magyar szőlőnév*. *MNyTK*. 208. sz. Bp.
- RAPAICS RAYMUND (1940), *Magyar gyümölcs*. Bp.
- SchlSzj. = Schlägli Szójegyzék 1405 körül. Kiadva: SZAMOTA ISTVÁN, *A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Bp., 1894.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), Tulajdonnév és köznév határterülete. *MNy*. 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SURÁNYI DEZSŐ (1985), *Kerti növények regénye*. Bp.
- SURÁNYI DEZSŐ (1988), *Régi magyar ellenálló gyümölcsfajták*. Bp.
- Szilva*. Szerk. SURÁNYI DEZSŐ. Bp., 2006.
- SziksZF. = Szikszai Fabricius Balázs 1590. Nomenclatura seu dictionarium latino–ungaricum. Kiadva: MELICH JÁNOS, *Szikszai Fabricius Balázs Latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*. Bp., 1906.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár I–II*. Bp., 1935–1936. Reprint: 2004.
- TOMCSÁNYI PÁL (1979), *Gyümölcsfajtáink. Gyakorlati pomológia*. Bp.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VÖRÖS ÉVA (1998), *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- VÖRÖS OTTÓ (1989), Növénynevek Vas megye földrajzi neveiben. *MNyTK*. 183: 207–11.
- ZÁNTÓ EDINA (1998), Két fejezet a növénynévi helynevek vizsgálatából. *NÉ*. 20: 104–21.
- ZÁNTÓ EDINA (2001), A növénynévi helynevek szókinccstani, jelentéstani kérdéseiről. *NÉ*. 23: 7–22.

